

УДК: 902(477.41/42)

Л. Л. Залізняк

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ ТА МЕЗОЛІТ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Стаття присвячена природно-кліматичним та культурно-історичним процесам, що мали місце в Київському Поліссі наприкінці льодовикової доби та на початку післяльодовиків'я 13—7 тис. років тому.

Ключові слова: льодовик, фінальний палеоліт, мезоліт, культури Свідер, Красносілля, Кудлаївка, Яніславиці

Київське Полісся займає північну низинну частину правобережної Київщини (рис. 1) і входить до Поліської низовини, що охоплює північ України та південь Білорусі. Поліська зандро́ва (від німецького *sand* — пісок) низовина простяглася майже на 900 км від Любліна на заході до Новгород-Сіверського на сході, а з півночі на південь на 300 км [Маринич, 1962, 1963].

Зона зандрових низовин Європи формувалася у льодовикову добу біля підніжжя великого льодовика потоками талої води, що влітку стікали з його поверхні. Вона являла собою позбавлену життя, зриту льодовиком, вкриту піщаними полями та моренними грядами пустелю з тисячами малих і великих озер, які наповнювалися талими водами з льодовика. Смугою шириною 200—300 км зандрові рівнини оторочували з півдня край льодовика і тяглися із заходу на схід майже на 3000 км від басейну Темзи, через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу.

Циркуляція повітря над Європою в наш час принципово різниться від атмосферних потоків доби зледеніння. Сучасна Європа забов'язана м'яким кліматом теплим і вологим вітрам з Атлантики (циклонам). У льодовикову добу домінували потужні холодні й сухі вітри з півночі, з льодовика [Величко, 1973]. Вони зривали пил з позбавлених рослинності зандрових низин і

© L. ZALIZNYAK, 2016

несли його на південь. З віддаленням від льодовика вітер втрачав силу й пил випадав на землю. Середня смуга України та Надчорномор'я входили в зону випадіння прильодовикового пилу, з якого утворилися лесові відклади, які у Центральній Україні сягають потужності 20—30 м [Величко, 1969, с. 588]. Тому Полісся з півдня обмежене лесовими плато — Придніпровською та Волино-Люблінською височинами. На їхніх північних відрогах розташовані Чернігів, Київ, Рівне, Луцьк. Найпівнічнішим осередком лесу в Україні є Овруцький кряж, що височіє над низинними ландшафтами басейну Прип'яті (рис. 1).

Лесові плато були заселені людьми досить рано, ще за доби неандертальців. Зокрема група мустьєрських стоянок досліджена на Житомирщині. Найпівнічніші з них Точильниця на Жереві та Рихта на Ірші розташовані на східному кордоні Житомирщини з Київським Поліссям. Ще більше на південній та західній межі Київського Полісся стоянок верхньопалеолітичних мисливців на мамонтів: Кирилівська у Києві, Радомишль у верхів'ях Тетерева, Довгиничі, Збраньки, Шоломки на Овруцькому кряжі. Наймолодші з них датуються приблизно 14 тис. років тому (далі трт), тобто часом, що безпосередньо передував вимиранню мамонтів у Європі (13 трт).

На відміну від лесових плато півдня Київщини та Житомирщини, власне, Поліська низовина, судячи з даних археології, заселена досить пізно, у другій половині фінального палеоліту близько 12 трт. Головна причина — несприятливі для мешкання людини природно-кліматичні умови на зандрових низовинах у льодовикову добу. Зокрема київський палеогеограф В. Г. Пазинич [Пазинич, 2007, с. 108—

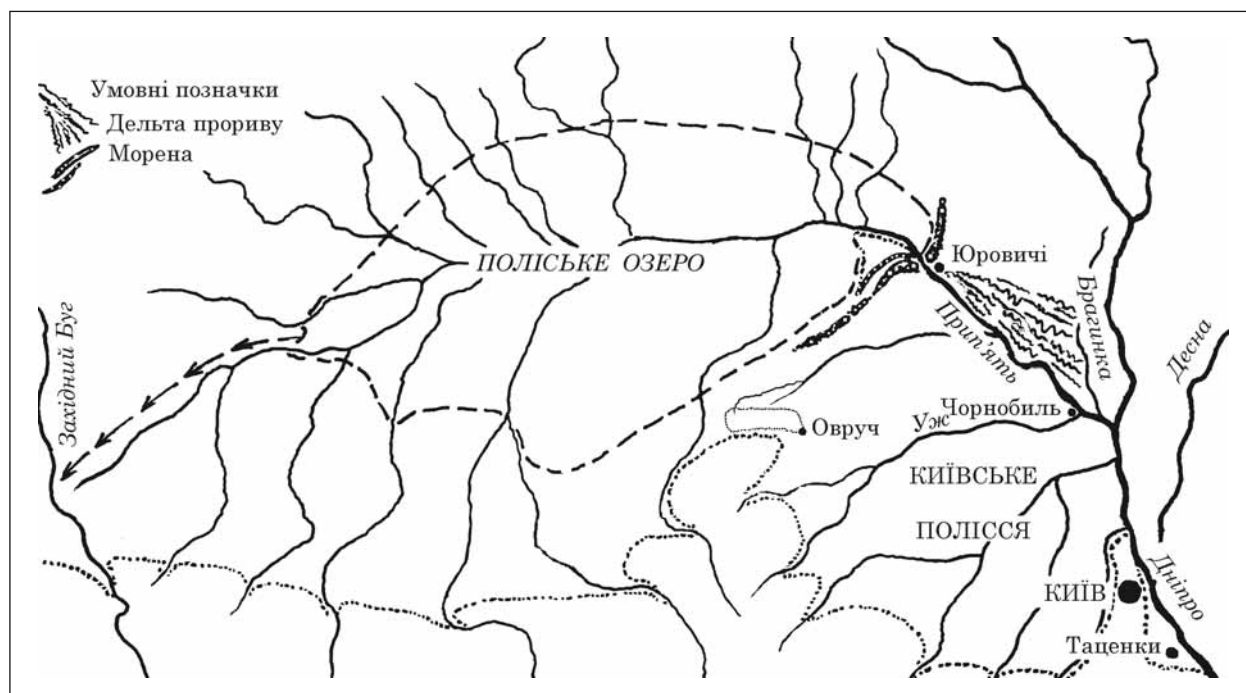

Рис. 1. Поліське прильодовикове озеро 13,5 трт

118; 2010] вважає, що Поліська низовина періодично перетворювалася на величезне прильодовикове озеро, що живилося талими водами з поверхні льодовика.

ПОЛІСЬКО-ДНІПРОВСЬКА ПОВІНЬ

Фінальний палеоліт (final paleolithic, terminal paleolithic) має численні палеогеографічні відповідники — дріасовий період, пізньольодовиків'я, пізній або фінальний гляціал, тардигляціал, доба північного оленя. Епоха розпочалася внаслідок потепління Рауніс-Мейендорф близько 13,5 трт, коли льодовик звільнив Південну Балтію, відійшовши від померанських морен на північ. Фінальний палеоліт закінчився близько 10 трт різким потеплінням внаслідок танення Скандинавського льодовика.

Останнім часом з рауніським потеплінням 13,5 трт, що знаменувало початок фінального палеоліту, пов'язують катастрофічний прорив Поліського прильодовикового озера, що, на думку київського палеогеографа В. Г. Пазинича, існувало в басейні Прип'яті [Пазинич, 2007, 2010; Залізняк, 2008; 2009, с. 28—31].

Прип'ятська низовина, якою нині течуть р. Прип'ять та її притоки, має форму блюдця, південно-східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі сучасного міста Мозир на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 250 трт. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30—50 м, перекриваючи вихід на схід у долину Дніпра, який несе води в південному напрямку до Чорного моря (рис. 1).

Саме ця блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її притоків з природною моренною греблею на сході, на думку В. Г. Пазинича [Пазинич, 2007, 2010, Залізняк, 2008], створила передумови для утворення і тривалого існування Поліського прильодовикового озера, що займало увесь басейн Прип'яті і містило близько 400 км³ води.

Наприкінці льодовикової доби стався прорив сотень кубічних кілометрів води згаданого озера в Дніпро, що мало катастрофічні наслідки як для річкової долини, так і для її мешканців. Потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля сучасного с. Юровичі в пониззі Прип'яті величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В. Г. Пазинич, слідом за білоруськими геологами М. М. Цапенко [Цапенко, 1960] та О. П. Мандер [Мандер, 1973], відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу [Пазинич, 2007, с. 112, 113]. На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруди біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку до долини Дніпра (рис. 1).

Грандіозний селевий потік покотився долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади. Так, на думку В. Г. Пазинича, утворився багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, на якому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа [Пазинич, 2007, с. 261—269]. Схожу генезу, вірогідно, мали Олешківські піски під Херсоном.

Імпульси потоку з Поліського озера виплескувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Унаслідок розтікання окремих виплесків потоку з річкового русла по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язика на Олешні [Пазинич, 2007, с. 336—338; 2010, с. 92].

Найдавніші археологічні матеріали біля воріт прориву озера поблизу с. Юровичі та на Олешківських пісках датуються другою половиною фінального палеоліту 12—10 трт. Очевидно, що прорив Поліського озера стався раніше внаслідок надходження в озеро значної маси води. Скоріш за все, катастрофа сталася внаслідок рауніського або беллінгського потепління, що датуються 13,5 та 12,5 трт відповідно [Залізник, 2008]. Потепління зумовили деградацію льодовика, що супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, яка тяглася через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика спричинили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску, гравію та глини у східному напрямку [Пазинич, 2007, с. 113, рис. 3.13]. Рівень дна східної частини озера понизився, що поліпшило стік води з території колишнього озера на схід в долину Дніпра. Так внаслідок полісько-дніпровської катастрофи у фінальному палеоліті розпочалося формування сучасного басейну річки Прип'яті.

Звільнення від льодовика Південної та Південно-Східної Балтії на початку фінального палеоліту призвело до осушення, дренажу величезної кількості прильодовикових озер, у тому числі й Поліського. Виникли сприятливі умови для заселення людиною безкраїх піщаних низин, що тяглися вздовж краю льодовика від Англії до Німану, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак комфортно для мешкання людей Поліська низовина стала не зразу. На початку фінального палеоліту Полісся було непридатною для життя заозереною арктичною пустелею з надзвичайно суворим холодним кліматом.

ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПОЛІССІ У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ

Після дренажу Поліського льодовикового озера на початку дріасового періоду Поліська низовина являла собою позбавлену рослинності, заозерену, вкриту пісками пустелю. Сучасна гідросистема знаходилася на стадії формування, а долини поліських річок ще недостатньо поглибилися для дренажу низинних територій. Ефективний дренаж Полісся почався лише з суттєвим врізом річкових долин і формуванням піщаних борових терас в Аллереді (12 трт). Саме цей фактор, як і пом'як-

шення клімату, створило сприятливі умови для заселення остаточно звільнених під час Аллередського потепління від льодовикових явищ зандрових низин Східної Європи. В Аллереді утворився уступ піщаної першої надзаплавної (борової) тераси річок, а Полісся заросло сосново-березовими лісами.

Наступний льодовик, який близько 10 900 р.т. перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії, призвів до нового похолодання — Дріас III, що припадає на IX тис. до н.е. Вздовж південного краю льодовика утворилося величезне, холодне Балтійське льодовикове озеро. Його рівень був на 30 м вищим від рівня світового океану, а за північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого і живили цю холодну прісноводну водойму [Долуханов 1969].

Утворення холодного Балтійського льодовикового озера зумовило нове різке падіння температур, що призвело до вимерзання аллередських сосново-березових лісів. Пожежі у вимерзлих сухих лісах початку Дріасу III призвели до поширення шару деревного вугілля, який у помірній зоні Європи перекриває аллередські ґрунти [Prahistoria..., s. 181; Залізник, 1989, с. 112]. Повсюдно, а особливо в Південній Балтії, поширилися сухі та холодні степи з численною популяцією північного оленя [Залізник 1989, с. 109—117].

Льодовикова доба у Північній Європі закінчилася близько 10 трт проривом крижаної греблі в гирлі Балтії, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Поблизу гори Біллінген у Центральній Швеції досліджено величезне стоїще, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої впав на 30 м за один рік і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникли у Балтію, яка з прісноводного, холодного озера перетворилася на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до суттєвого підвищення рівня світового океану і затоплення низинних ділянок морських узбереж [Залізник, 2009, с. 31, 32].

Деградація льодовика зумовила зникнення зони високого тиску над Скандинавією, що зумовлював холодний, сухий і різкоконтинентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Встановилася сучасна циркуляція повітряних мас над євразійським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики — циклонів [Хотинський, 1977, с. 183].

Спричинене цими подіями різке потепління клімату в Північній Європі знаменувало початок голоцену, а за археологічною періодизацією — доби мезоліту. Європа заросла густими сосново-березовими, а пізніше й листяними лісами, а величезні стада північного оленя змінили нестатні лісові копитні — лось, тур, благородний олень, косуля, кабан.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПОЛІССІ У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА МЕЗОЛІТІ

Фінальний палеоліт розпочався 13,5 трт з рауніського потепління, під час якого в Європі вимерли мамонти і небувало поширилися північні олені. Разом з об'єктом полювання зникли і спеціалізовані мисливці на мамонтів, останні стоянки яких на лесових плато Київщини датуються 14 трт. — Добраничівка, Межирічі, Кирилівська, Фастівська, Семенівка, Довгиничі, Збраньки, Шоломки. У другій половині фінального палеоліту близько 12 трт спорожніле Полісся заселили з південно-західної Балтії мисливці на північного оленя (рис. 2) [Залізняк, 2005, с. 37, 38, 102, 103].

Судячи із знахідок у басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра нечисленних, але визначальних для гамбурзької культури Німеччини та Польщі вістер з плечем (рис. 3, 24—26) першими мігрантами із заходу у Полісся були мисливці на оленів гамбурзької культури часів беллінгського потепління (12,5 трт). Значно краще у Поліссі представлені великі черешкові наконечники культури Лінгбі Західної Балтії (рис. 3, 27—30). Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Аллереду на зандрових низинах від Ютландії до Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра і Верхньої Волги (рис. 2) створило підґрунтя для виникнення

11 трт області споріднених культур з наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі до неї входять культури: аренсбурзька Північної Німеччини, свідерська басейнів Вісли, Прип'яті та Німана, красносільська басейнів Прип'яті, Німана, Дніпра (рис. 2, 3, 4).

Красносільська культура [Залізняк, 1998, с. 132-138; 1999; 2005, с. 44—51] отримала назву від стоянки біля с. Красосілля на Рівненщині. Вона об'єднує групу споріднених пам'яток фінального палеоліту, що датуються 11 трт і характеризуються грубими невеликими, часом асиметричними черешковими наконечниками стріл (рис. 3, 16—23), відщеповою технікою розколювання кременю, одноплосинними нуклеусами, короткими кінцевими скребачками, ретушними різцями на відщепі. Пам'ятки поширені в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра. Зокрема на Київщині досліджена стоянка Раска на р. Тетерів, Прибір 7 на р. Уж західніше м. Поліське.

Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільське населення, очевидно, полювало на північних оленів (рис. 5). Оскільки красносільці походили від культури Лінгбі, населення якої просунулося 11 трт у Полісся із заходу (рис. 2), то на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу Лінгбі (3, 27—29). Наприкінці IX тис. до н.е. під тиском із заходу людності свідерської культури красносільське населення просунулося з По-

Рис. 2. Карта поширення пам'яток типу Броне-Лінгбі близько 11 трт: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Броне; 5 — Стоксберг; 6 — Зегебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трзбча; 10 — Ридно X, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатирі Лясні 2, Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенево; 21 — Аносово; 22 — Трійцьке III; 23 — Поділ III

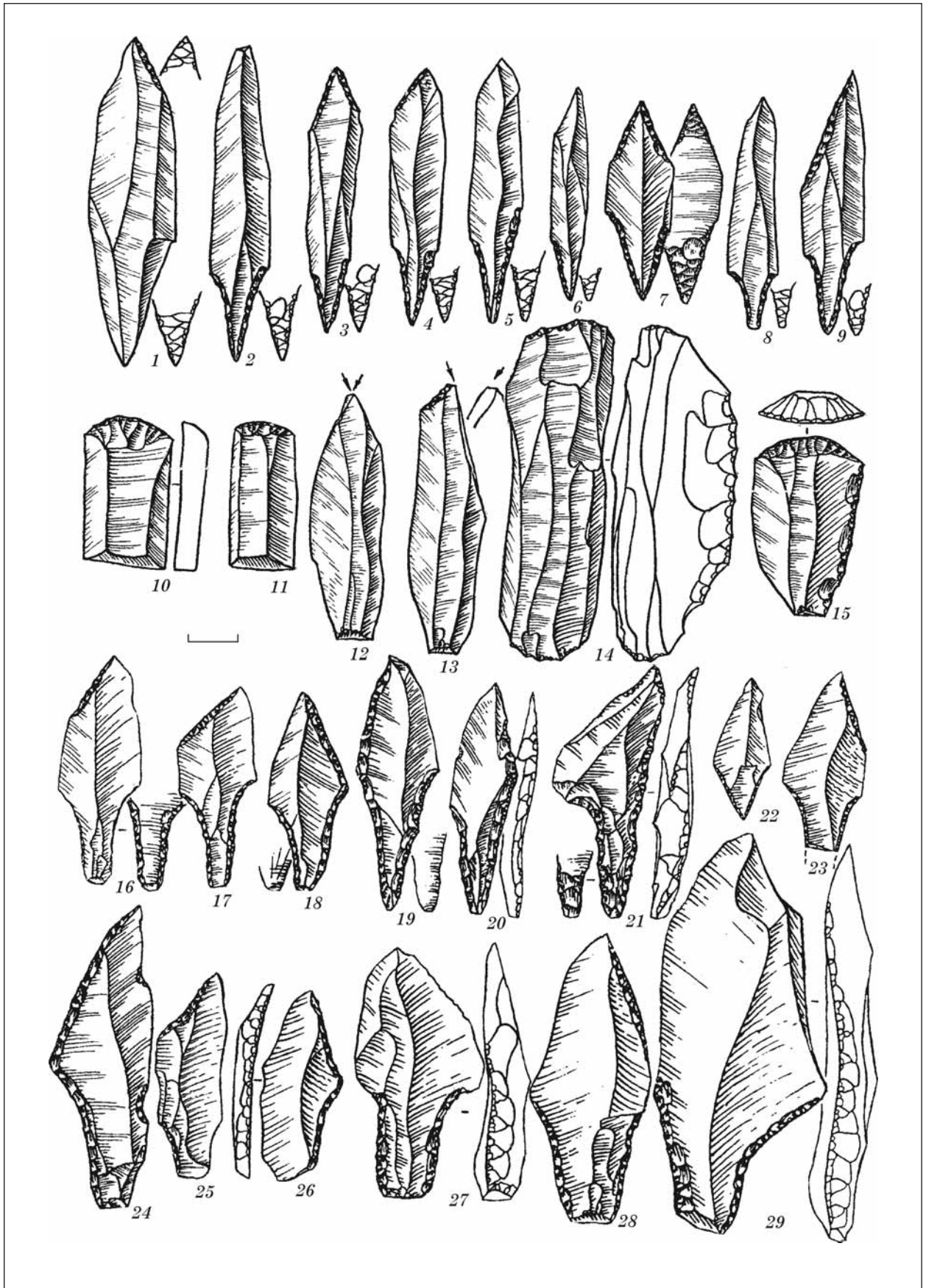

Рис. 3. Крем'яний інвентар фінальнопалеолітичних культур з наконечниками стріл на пластинах Полісся: свідерської (1—15), красносільської (16—23), гамбурзької (24—26), лінгбійської (27—30)

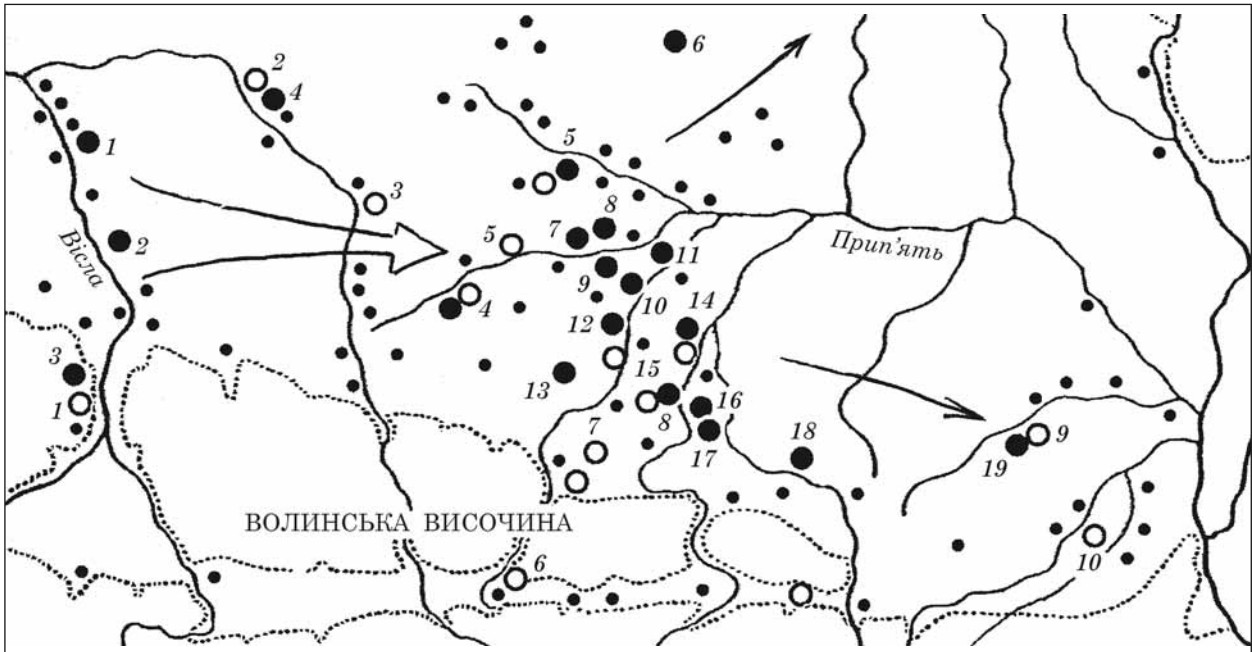

Рис. 4. Карта пам'яток фінального палеоліту Полісся. Красносілляська культура: 1 — Новий Млин 1А, 1В; 2 — Станковичі; 3 — Заказанка; 4 — Лютка; 5 — Самари, Кут; 6 — Хрінники; 7 — Великий Мідськ; 8 — Красносілля Є; 9 — Прибір 4; 10 — Раска. Свідерська культура: 1 — Свідре Вельке; 2 — Вітув; 3 — Ридно; 4 — Станковичі; 5 — Ополь; 6 — Боровичі; 7 — Переволока; 8 — Омит; 9 — Нобель; 10 — Мульчиці; 11 — Сенчиці; 12 — Балаховичі; 13 — Грушвиця; 14 — Рудня; 15 — Красносілля; 16 — Тутовичі; 17 — Кричельськ; 18 — Березно; 19 — Прибір 13

Умовні позначки. Пам'ятки: 1 — красносілляської культури; 2 — групи свідерських стоянок; 3 — окремі свідерські пункти; 4 — розселення свідерського населення; 5 — розселення людності культури Лінгбі; 5 — межі лесових узвишшів

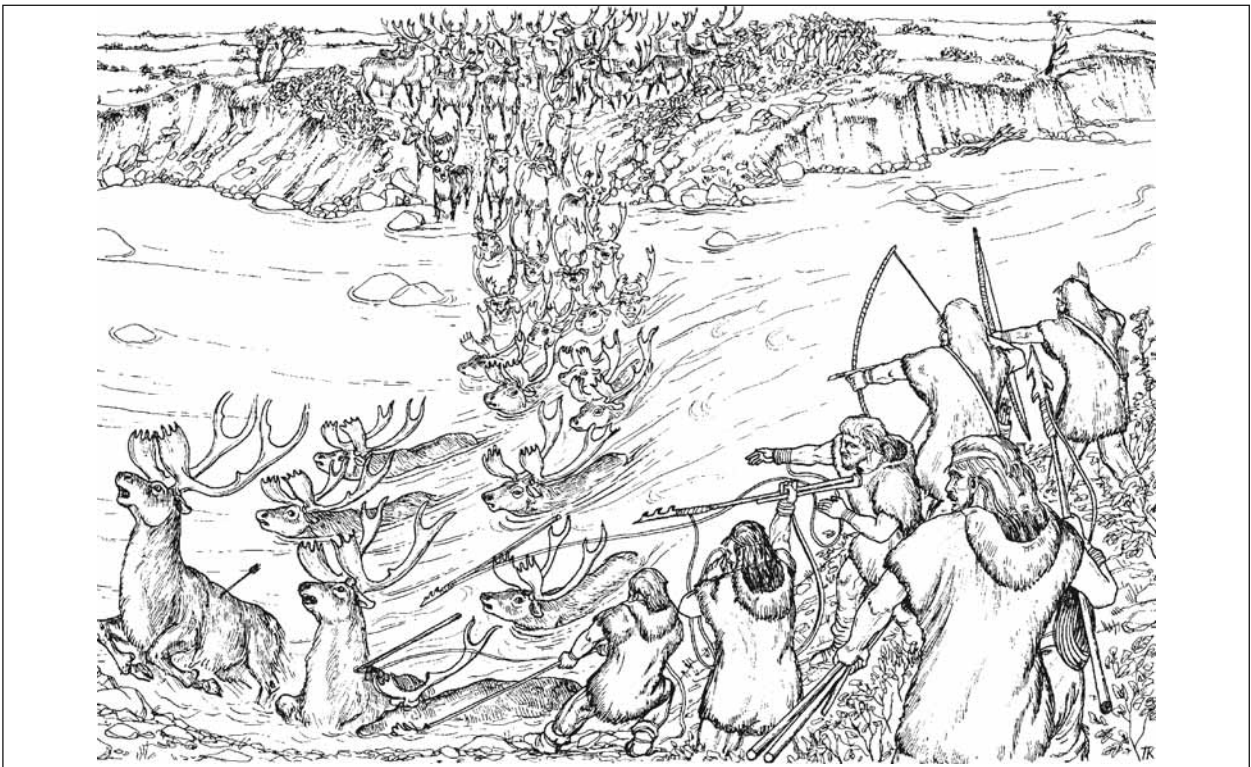

Рис. 5. Полювання на оленів на переправі у Поліссі 11 трт

лісся через Верхній Дніпро та Десну на Верхню Волгу. Післяльодовикове потепління близько 10 трт призвело до трансформації красносільської фінальнопалеолітичної культури в наступні явища — мезолітичні пісочнорівську культуру Середньої Десни, grenську Верхнього Подніпров'я та ієнівську Верхньої Волги.

Свідерська культура (від стоянки поблизу с. Сведре Вельке під Варшавою) представлена значною групою пам'яток останнього тисячоліття льодовикової доби, з типологічно подібним крем'яним інвентарем [Залізник, 1989, с. 20—89; Залізник, 1998, с. 138—145; 1999; 2005, с. 51—55]. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою насаду з черевця (рис. 3, 1—9), а також двоплощинні «човнуваті» нуклеуси для сколювання верболистих пластин (рис. 3, 14), кінцеві скребачки на пластинах і відщепках (рис. 3, 10, 11, 15), бічні ретушні та середні різці на пластинах (рис. 3, 12, 13). Виразними серіями представлені також характерні сокири з плоских уламків кременю у формі високих трапецій з поперечними сколами по лезу.

Свідерські пам'ятки, що датуються IX тис. до н.е., поширені в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті та на Верхньому Дніпрі. Особливо багато свідерських стоянок відомо у Волинському Поліссі — більше 200. Зокрема їхнє скупчення досліджені поблизу озер Нобель, Лютка, Люб'язь, Тур, біля сіл Сенчиці, Омит, Тутовичі, Березно, Кричельськ, Балаховичі та ін. (рис. 2). Група унікальних свідерських стоянок досліджена в ур. Прибір вище по р. Уж від м. Поліське (рис. 6).

Генетично похідні від людності культури Лінгбі красносільці та свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на стада сезонно мігруючих північних оленів (рис. 5) [Залізник, 1989; Залізник, 1999]. Різке потепління 10 трт зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н.е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової смуги Східної Європи від Балтії до Північного Уралу, що вважається археологічним відповідником далеких пращурів фінських народів [Залізник, 2009, с. 49—51; Zaliznyak, 2002].

Глобальне потепління 10 трт, що супроводжувалося таненням Скандинавського льодовика, призвело до встановлення в Європі сучасного помірного, досить вологого клімату і заростання континенту суцільними сосново-березовими лісами. На зандрових низовинах від Англії до Середньоруської височини встановилися специфічні, досить однорідні природно-кліматичні умови з помірним, відносно вологим кліматом, низьким, пласким рельєфом з піщаними ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Настала **доба мезоліту** — епоха мисливців лісів післяльодовикової Європи, що з луком і стрілами по-

лювали на нестатних лісових копитних — лось, тур, олень, косуля, кабан (рис. 7).

Підняття рівня Світового океану спричинило затоплення значних територій Західної Балтії, що стимулювало міграційні процеси у східному напрямку. Протягом мезоліту відбулися дві великі міграції: із заходу в Полісся просунулися лісові мисливці кудлаївської та яніславицької культур [Залізник, 1991, с. 10—39]. Причому складається враження про певну перерву між відходом на північ свідерців та красносільців і приходом у Полісся на початку VIII тис. до н.е. носіїв кудлаївських традицій (рис. 8). Тобто, не виключена повна зміна населення Полісся на межі палеоліту і мезоліту, і навіть можливість короткого запустіння регіону у цей час.

Загалом мезоліт Полісся був органічною складовою Балтійської мезолітичної провінції, що розвивалася в межах зандрових низовин Європи (Англійська, Північно-Німецька, Польська, Поліська) у VIII—V тис. до н.е. На сході мезоліт балтійського типу сягав Німану, Верхнього Дніпра та Десни. Як зазначалося, ця пора у Поліссі представлена пам'ятками двох археологічних культур: кудлаївської та яніславицької.

Кудлаївська культура — це група споріднених пам'яток раннього мезоліту Полісся із своєрідним дуже дрібним (мікролітичним) крем'яним інвентарем [Залізник, 1976; 1998, с. 158—165; 2005, с. 69—74; 2009, с. 95—132; Залізник, 1991, с. 10—28]. На Чорнобильщині по р. Уж відомі кудлаївські стоянки Броди, Мартиновичі, Вали, Речище.

Яскравий приклад кудлаївського комплексу дають мікролітичні матеріали стоянки в ур. Броди, що в с. Ковшилівка на р. Уж [Залізник, 1991, с. 15—17, 141—143; Залізник, 2009, с. 107, 252, 253]. Крем'яні обробляли за допомогою відщепової техніки, сколюючи грубі мікропластинки з невеликих нуклеусів (рис. 9, 142—147). Типові знаряддя цієї пори — численні дрібні скребачки (рис. 9, 113—126) та різці (рис. 9, 134—136) на відщепках, свердла з крутою ретушню по краю (рис. 9, 127—131), сокири. Провідними формами серед мікролітів є різноманітні мікровкладні з притупленим краєм: мікропластини (рис. 9, 73—101), трикутники (рис. 9, 1—37), вістря кудлаївські (рис. 9, 57—63), коморницькі, сегментоподібні (рис. 9, 64—66), мікрорізці (рис. 9, 102—111), на пізніх стоянках — нечисленні трапеції. Повна відсутність трапецій у комплексі Броди свідчить про його ранньомезолітичний вік (VIII—VII тис. до н.е.), а численні дрібні трикутники наближають його до пам'яток коморницької культури Польщі.

Назва культури походить від стоянки біля с. Кудлаївка на Середній Десні. Кудлаївські стоянки поширені в Поліссі в басейнах Прип'яті та Середньої Десни, у Київському Подніпров'ї (рис. 8), а також виявлені в басейні Німану в

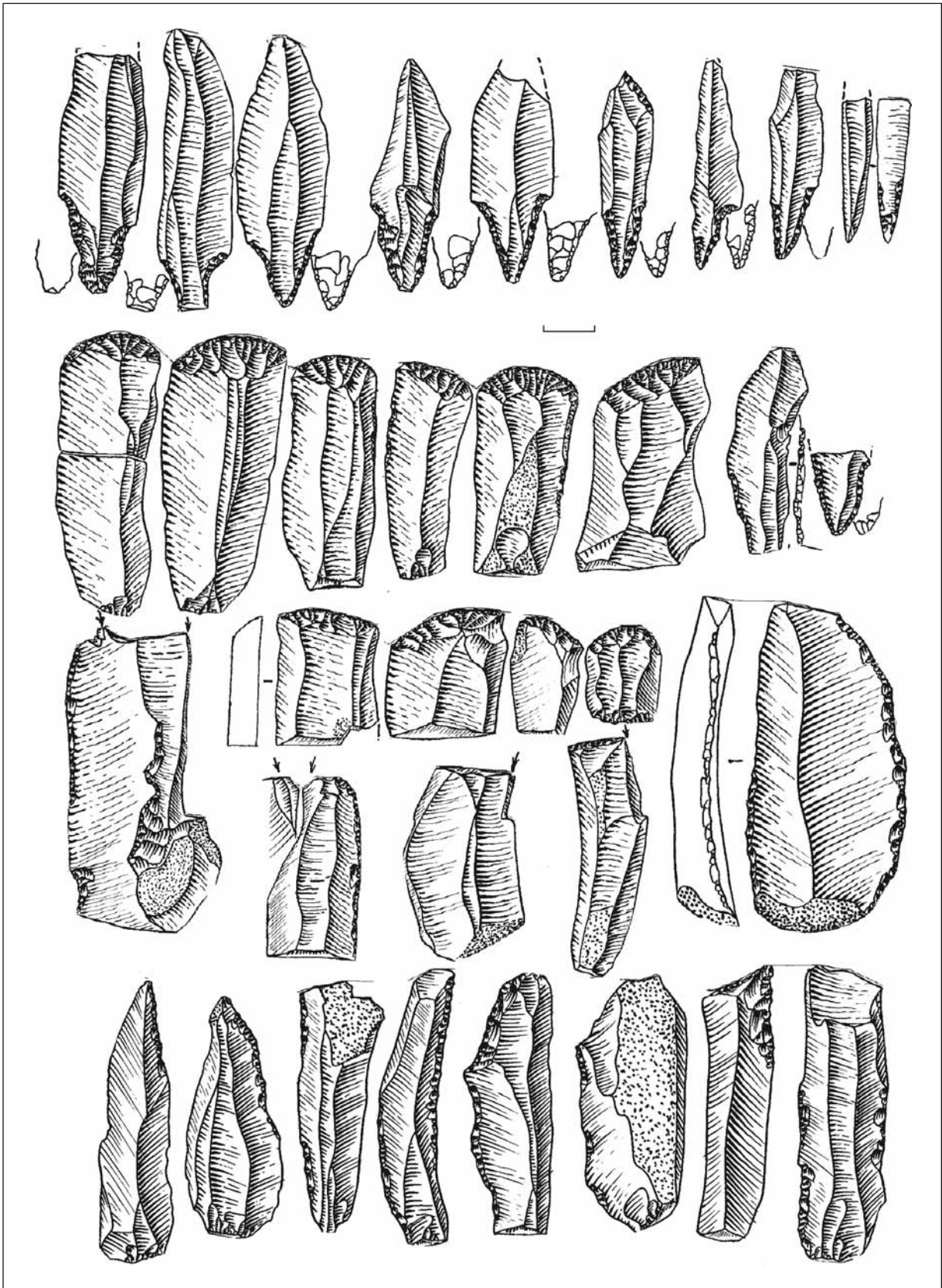

Рис. 6. Прибір 13е поблизу м. Поліське. Крем'яний інвентар

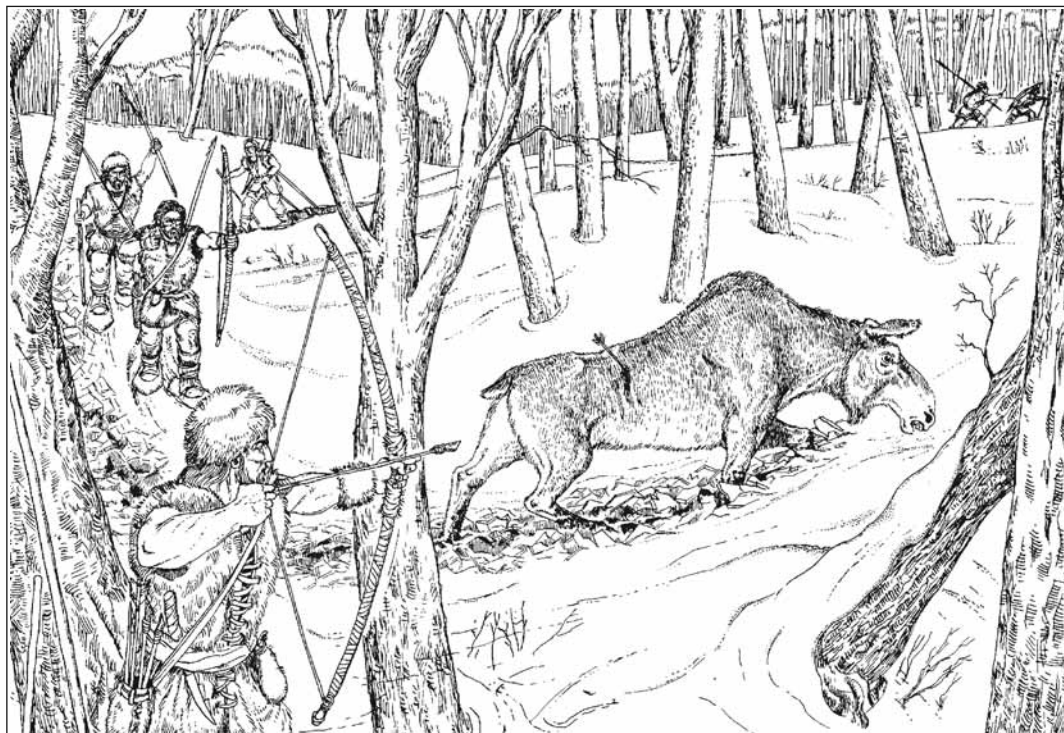

Рис. 7. Полювання на лося в Поліссі в мезоліті

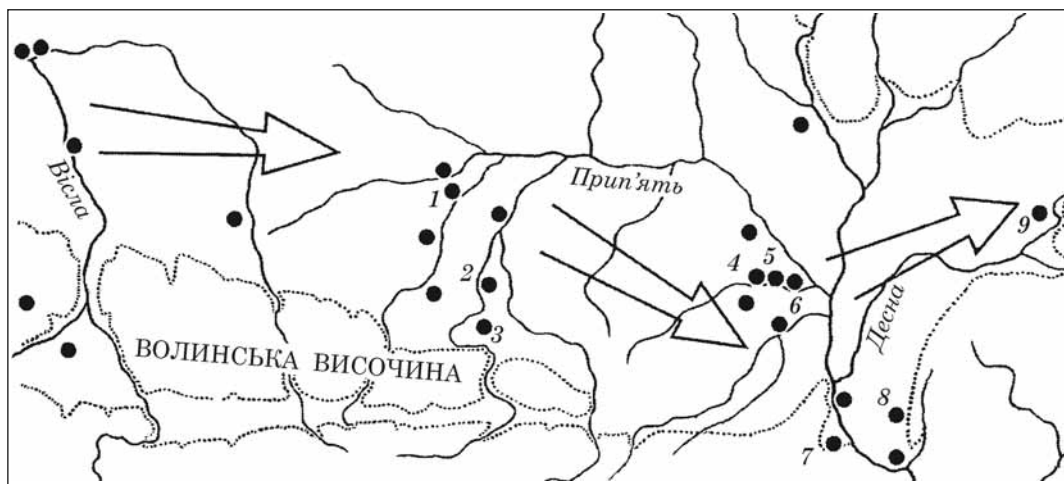

Рис. 8. Карта стоянок кудлаївської культури Полісся: 1 — Люботинь III; 2 — Криниця; 3 — Поляни; 4 — Броди; 5 — Мартиновичі; 6 — Кухарі; 7 — Таценки; 8 — Селище; 9 — Кудлаївка. Умовні позначки: — межа лесових узвишшів; → — напрямки міграції кудлаївського населення

Литві. Вони датуються раннім мезолітом, а саме VIII—VI тис. до н.е.

Кудлаївське населення полювало на турів, лосів, оленів і вепрів за допомогою лука, а також займалося рибальством. Його культура генетично пов'язана із західними сусідами: коморницькою культурою Польщі та культурою Дювенсі Північної Німеччини. Вона сформувалася в басейні Прип'яті на початку мезоліту під впливом мігрантів з басейну Вісли. У другій половині мезоліту культура поступилася місцем новій хвилі мігрантів із заходу — людності яніславицької культури (рис. 10).

Яніславицька культура припадає на пізній мезоліт — VI—V тис. до н.е. [Залізник, 1978; 1991, с. 28—39; 1998, с. 184—192; 2005, с. 82—89; 2009, с. 133—177]. Назва походить від поховання в с. Яніславиці на р. Вісли. Стоянки культури з характерними яніславицькими вістрями (рис. 11, 1—10) і трикутниками (рис. 11, 20—21) в крем'яному інвентарі поширилися наприкінці мезоліту в басейнах Вісли, Прип'яті й Німану (рис. 10). На стоянках знаходять багато одноплосинних нуклеусів для відтискних правильних пластин (рис. 11, 58, 59), трапецій (рис. 11, 11—19, 22—30), мікрорізців (рис. 11, 31—

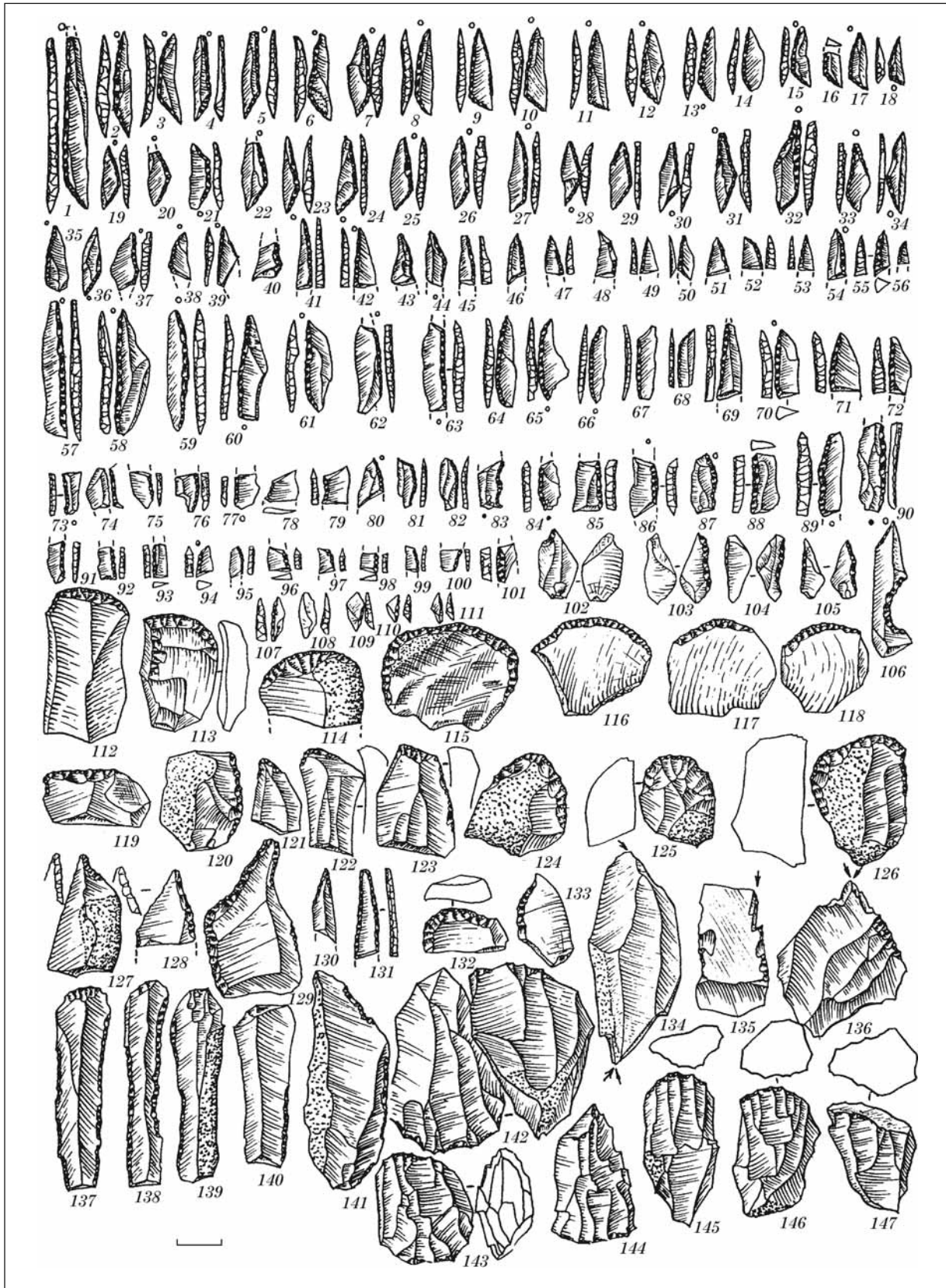

Рис. 9. Стоянка Броди, с. Ковшилівка на р. Уж. Крем'яний інвентар кудлаївської культури

39), скребачок переважно на аморфних відшепах (рис. 11, 40—50), сокири (рис. 11, 57).

Крем'яний інвентар яніславицьких пам'яток Західної Волині дещо відрізняється від стоянок

Житомирського та Київського Полісся, де виділено окремий рудоострівський варіант культури — стоянки Рудий Острів, Вишгород, Бородеянка, Крапивенка, Рудня Озерянська. У басейні

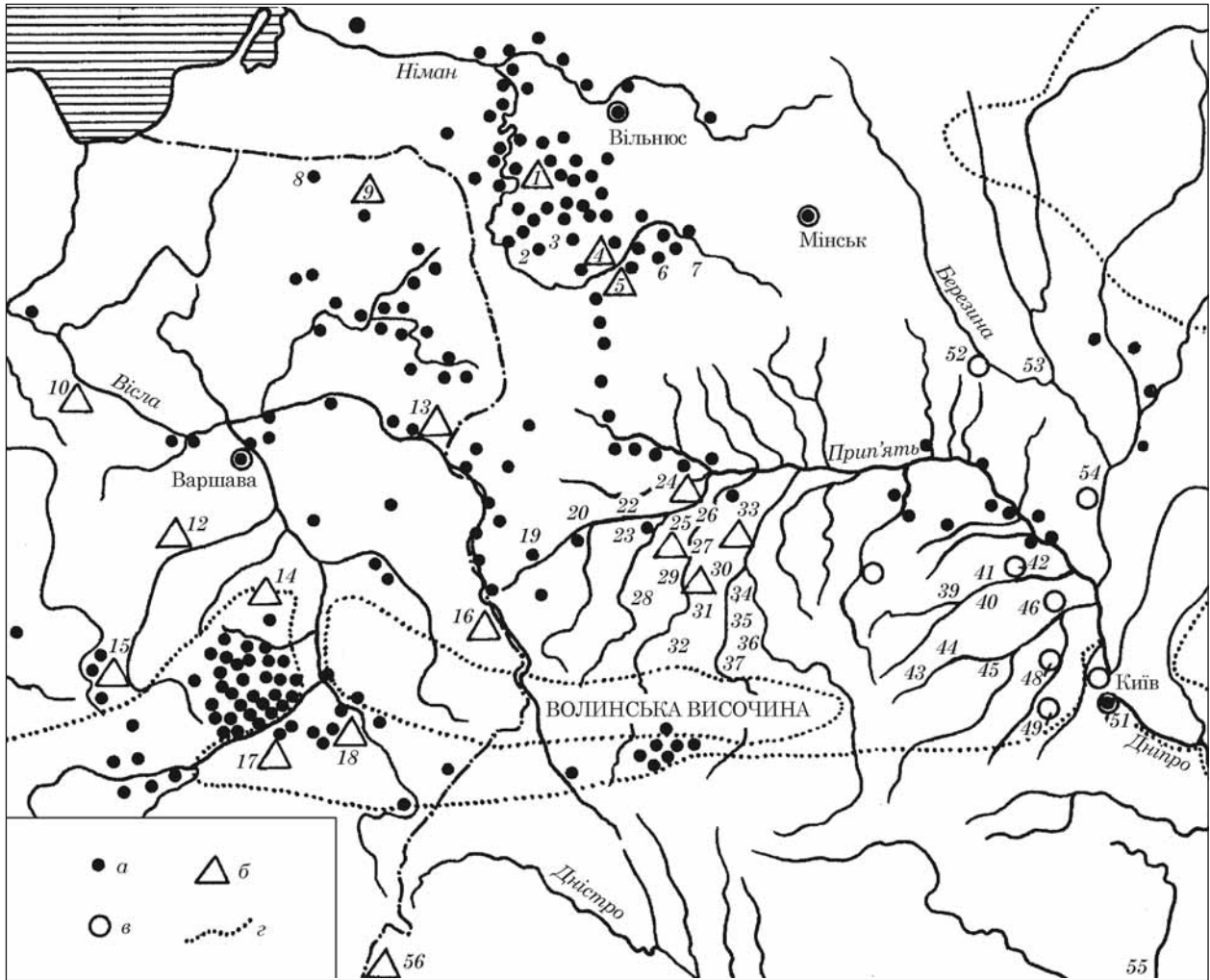

Рис. 10. Карта поширення пам'яток яніславицької культури

Умовні позначки: 1 — яніславицькі вістря; 2 — стоянки яніславицької культури; 3 — пам'ятки рудоострівського варіанту; 4 — кордон Поліської низовини.

Басейн Німану: 1 — Максимоніс 4, 2 — Дубичай 2, 3 — Нятесяй, 4 — Белиця 2, 5 — Нясиловичі, 6 — Бабинка, 7 — Черешля; Польща: 8 — Перкунове, 9 — Сосня, 10 — Вістка Шляхецька III, 11 — Велішев XIII, 12 — Яніславиця, 13 — Гжибова Гура VI, 15 — Дібровка, 16 — Неборове, 17 — Яворник Чарна, 18 — Гвоздець; Полісся: 19 — Тур, 20 — Невір, 21 — Глуша, 22 — Люб'язь, 23 — Перволока, 24 — Омит, 25 — Нобель, 26 — Сенчиці 5а, 27 — Мульчиці, 28 — Грушвиця, 29 — Бабка, 30 — Непірець, 31 — Балаховичі, 32 — Мала Осниця, 33 — Рудня, 34 — Криниця, 35 — Тутовичі, 36 — Поляна, 37 — Сарни, 38 — Рудня Озерянська, 39 — Піщане, 40 — Прибір, 41 — Ковшилівка, 42 — Протереб, Оболонь, Дібровка, 43 — Стаханове, 44 — Крапивенка, 45 — Тетерів, 46 — Кухарі 2, 47 — Прибірськ 3, 48 — Рудий Острів, 49 — Борожняк, 50 — ДВС, 51 — Перетічок, 52 — Красновка 1Б, 53 — Городок 4, 54 — Стара Лукава, 55 — Конецьполь, 56 — Кам'яниця

р. Уж досліджені стоянки Піщане, Протереб, Оболонь, Прибірськ 3 та ін. (рис. 10).

Яніславицьке населення полювало на лісових тварин (благородний олень, тур, вепр, косуля) та ловило рибу. Культура виникла через просування із Західної Балтії на схід населення культури Маглемозе. Ця міграція населення з північного заходу через Полісся у Надпоріжжя та навіть у басейн Сіверського Дінця фіксується за поширенням у вказаних регіонах характерних для Полісся яніславицьких вістрів.

Неолітизація Київського Полісся розпочалася у середині VI тис. до н.е. з приходом з басейну Південного Бугу носіїв буго-дністров-

ської неолітичної культури. Вони принесли кремінь кукрекського типу з характерними кукрекськими вкладнями (рис. 12, 9—18) та найдавнішу для Київщини кераміку самчинського типу з орнаментом з рядів наколів протягнутою гребінкою та прокресленими композиціями у вигляді косої хреста (рис. 12, 19—24). Ці найдавніші неолітичні пам'ятки Київщини отримали назву стоянок типу Лазарівка (рис. 12) [Залізняк, 1979; 1991, с. 42—44; 1998, с. 232—234; 2009, 185—188, 199—205], на основі яких на початку V тис. до н.е. постала дніпро-донецька неолітична культура Середнього Подніпров'я.

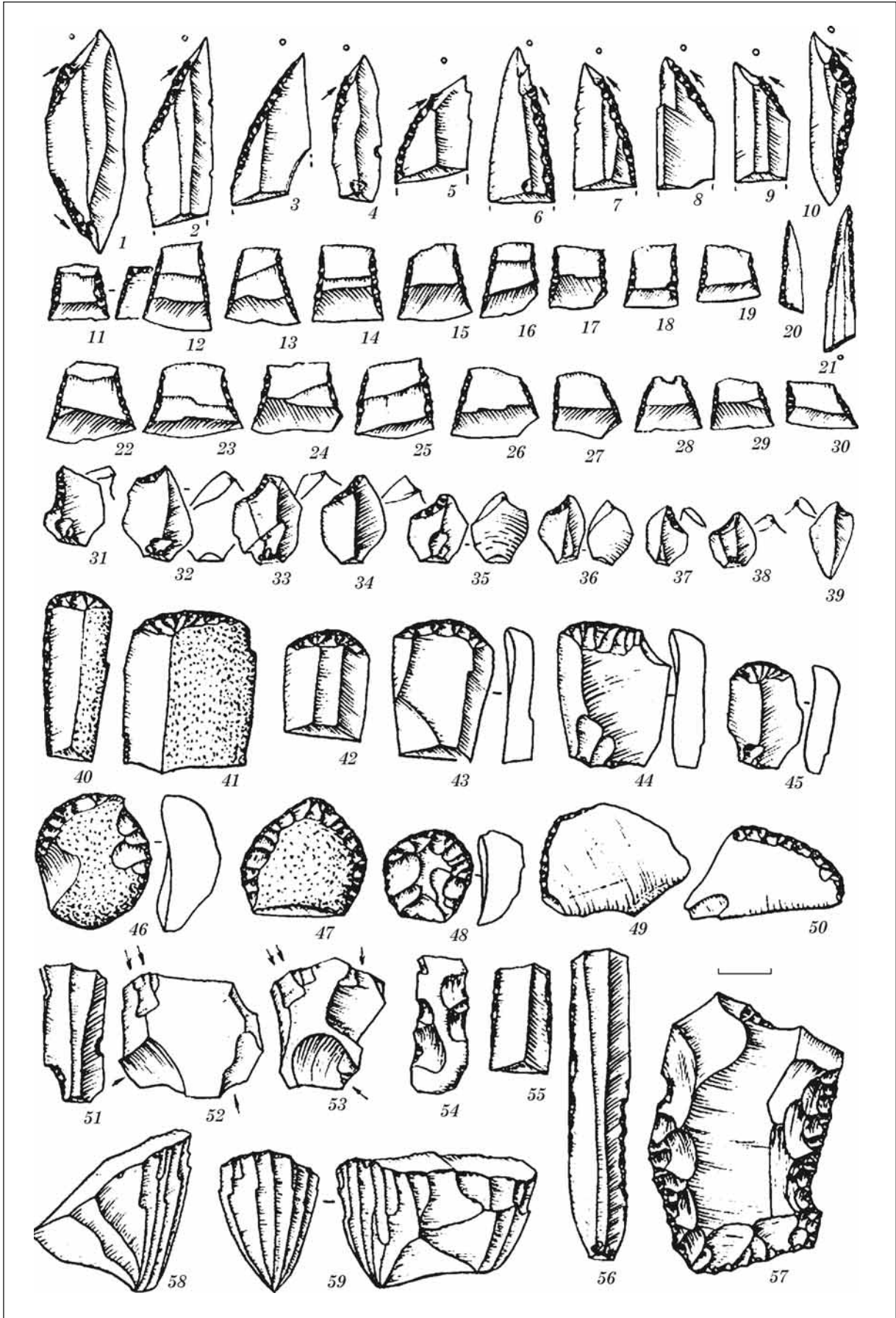

Рис. 11. Стоянка Протереб, поблизу с. Мартиновичі на р. Уж. Крем'яний інвентар яніславицької культури

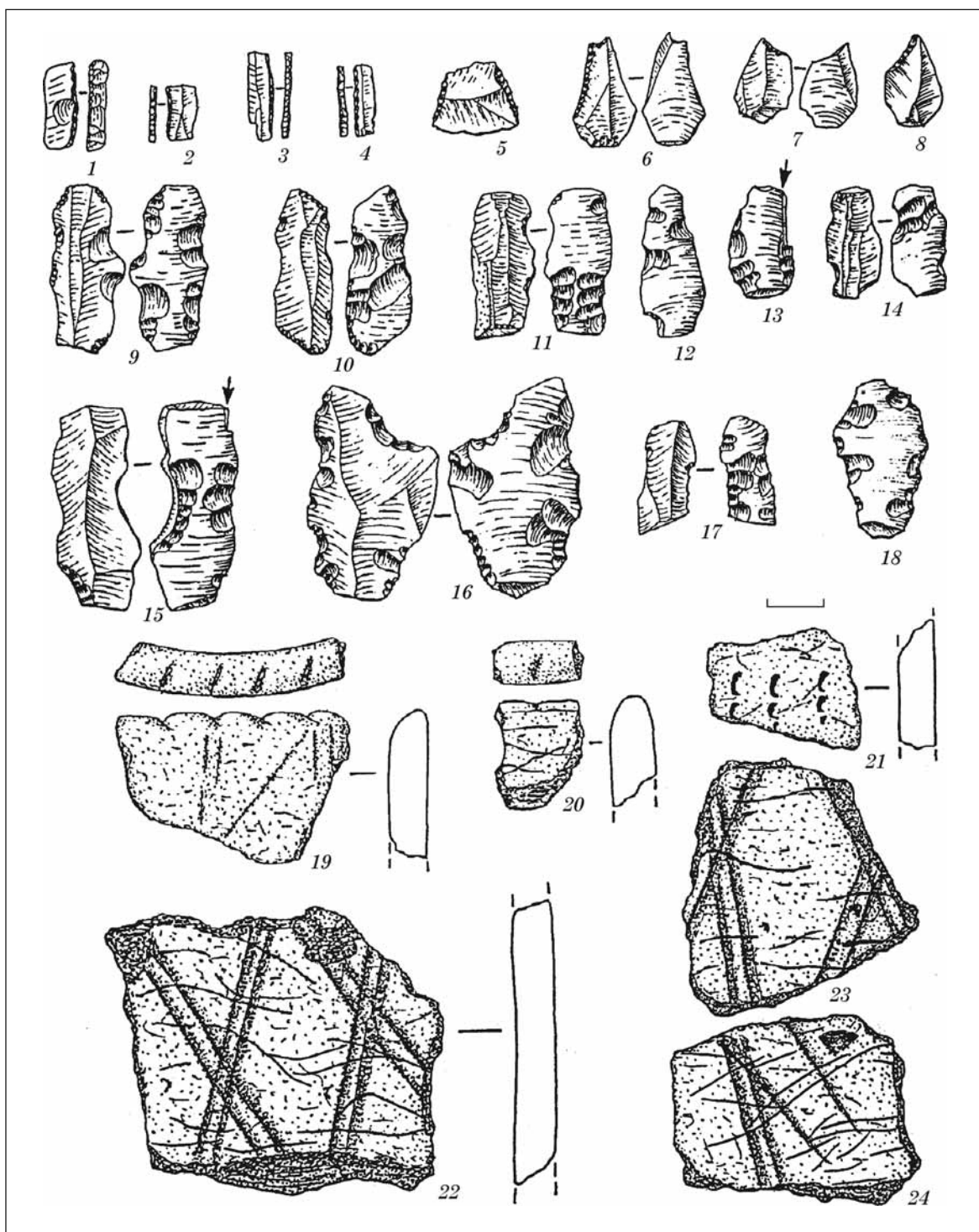

Рис. 12. Неолітична стоянка Лазарівка на р. Здвиж. Кремій та кераміка

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумок зазначимо, що культурні явища фінального палеоліту та мезоліту Київщини є місцевими проявами великих культурно-історичних спільнот Центрально-Східної Європи. Жодна археологічна культура Київщини від 12 до 7 трт не обмежується географічними рамками регіону, виходячи далеко за його межі переважно в західному і північно-західному напрямках.

Західний напрямок культурно-історичних зв'язків Полісся та Волині, що утвердився ще у фінальному палеоліті та мезоліті (культури Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер, Кудлаївка, Яніславиця), зберігся майже до сьогодення. Він існував у формі міграційних хвиль, що котилися з Південної Балтії та Центральної Європи через басейн Вісли на схід (рис. 2, 4, 8, 10). Майже всі археологічні культури басейну Прип'яті з фінального палеоліту по середньовіччя

включно мають західне походження, або генетично пов'язані із західними сусідами [Залізник, 2001; 2006].

Постійний напрямок міграційних процесів із заходу на Волинь, Прикарпаття, у Полісся значною мірою пояснюється входженням останнього до єдиної природно-ландшафтної зони Великих Європейських низин, що простяглися від Темзи через басейни Одера, Вісли, Прип'яті до Десни. Саме цей фактор був визначальним для етнокультурних процесів, які проходили у Північно-Західній Україні, з Київським Поліссям включно, починаючи з кінця льодовикової доби. Принаймні з 12 трт Прип'ятське Полісся (у тому числі північ Київщини) розвивалося під впливом міграційних потоків із заходу з Південної Балтії та Центральної Європи. Археологами простежено, що за останні 12 тис. років із заходу на Полісся, Волинь, Прикарпаття протекло не менше 15 міграційних хвиль. На цій підставі виділена північно-західна або балтійська культурно-історична провінція України (Полісся, Волинь, Прикарпаття), що протягом усієї первісності та ранньоісторичних часів розвивалася під потужним західним впливом [Залізник, 2001].

Величко А. А. Природный процесс в плейстоцене. — М. : Наука, 1973. — 256 с.

Величко А. А., Морозова Т. Д. Основные черты палеогеографии // Лесс — перигляциал — палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — Париж, 1969. — С. 577—589.

Долуханов П. М. История Балтики. — М. : Наука, 1969. — 115 с.

Залізник Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки — Кудлаївка // Археологія. — 1976. — № 20. — С. 60—66.

Залізник Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. — 1978. — № 25. — С. 12—21.

Залізник Л. Л. О влиянии северопричерноморской кукурекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К. : Наукова думка, 1979. — С. 5—14.

Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — 182 с.

Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К. : Наукова думка, 1991. — 172 с.

Залізник Л. Л. Передісторія України X—V тис. до н.е. — К. : Бібліотека українця, 1998. — 307 с.

Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К. : Вид-во НаУКМА, 1999. — 284 с.

Залізник Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Археологія. — К., 2001. — № 4. — С. 119—125.

Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 8. — 184 с.

Залізник Л. Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія. — К., 2006. — № 3. — С. 3—15.

Залізник Л. Л. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія. — К., 2008. — № 3. — С. 5—10.

Залізник Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. — К., 2009. — Вип. 12. — 278 с.

Мандер Е. П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. — Мн., 1973. — 128 с.

Маринич А. М. Геоморфология Южного Полесья. — К. : КГУ, 1963. — 145 с.

Маринич О. М. Українське Полісся. — К., 1962. — 163 с.

Пазинич В. Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. — Ніжин, 2007. — 371 с.

Пазинич В. Г. Середньоантропогенний озерний етап басейну Дніпра // Кам'яна доба України. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 86—94.

Хотинский Н. А. Голоцен Северной Евразии. — М. : Наука, 1977. — 200 с.

Цапенко М. М. К истории геологического развития территории Белорусской ССР в антропогенное время // Труды Института геологических наук БССР. — 1960. — Вып. 2. — С. 12—21.

Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. — Warszawa : PAN, 1975. — Т. 1. — 475 с.

Zaliznyak L. L. The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. — Oulu, 2002. — P. 301—317.

Л. Л. Залізник

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ И МЕЗОЛИТ УКРАИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Полесская низменность является частью природно-ландшафтной зоны Великих Европейских равнин, которые тянутся от Темзы через бассейны Одера и Вислы до Днепра и Десны. Этот фактор предопределял развитие этнокультурных процессов в Северо-Западной Украине, включая Киевское Полесье, начиная с конца ледниковой эпохи. Последние 12 тыс. лет Припятское Полесье, включая север Киевщины, развивалось под сильным влиянием волн мигрантов с Юго-Западной Балтии и Центральной Европы. Археология фиксирует не менее 15 миграционных волн, которые на протяжении последних 12 тыс. лет катились с запада в Полесье, на Волинь и Прикарпатье. Почти все археологические культуры Припятского Полесья, начиная с финального палеолита по средневековье имеют западные истоки и генетически связаны с западными соседями. Другими словами Северо-Западная или Балтийская культурно-историческая провинция Украины (Полесье, Волинь, Прикарпатье) с первобытных времен по средневековье включительно развивалась под определяющим влиянием Балтики и Центральной Европы.

В финальном палеолите прослеживаются две волны мигрантов с запада — носители традиций культур Гамбург и Лингби Западной Балтики. На лингбийских традициях 11 тыс. лет назад в бассейнах Вислы и Припяти сформировались культуры охотников на северных оленей Свицер и Красноселье. Резкое потепление 10 тыс. лет назад заставило свицерских охотников мигрировать вслед за оленями далеко на север Восточной Европы. Они стали далекими предками финно-угорской семьи народов таежной зоны Восточной Европы.

На место свицерских охотников в раннем мезолите с запада приходят охотники на лесных травоядных

кудлаевской культуры (VIII—VII тыс. до н.е.), а в конце мезолита население яниславицкой культуры (VI—V тыс. до н.е.). Неолитизация Киевского Полесья началась во второй половине VI тыс. до н.е. с приходом с юга носителей традиций буго-днестровской неолитической культуры. Для них характерен кремль кукрекского типа и керамика самчинского типа. Эти раннеолитические памятники Киевщины известны под названием памятники типа Лазаревка.

Днепро-донецкая неолитическая культура с керамикой с гребенчатым орнаментом формировалась в начале V тыс. до н.е.) в процессе синтеза яниславицких культурных традиций позднего мезолита Полесья и буго-днестровских традиций мигрантов с бассейна Южного Буга в Киевское Поднепровье.

Ключевые слова: финальный палеолит, мезолит, культуры Свидер, Красноселье, Кудлаевка, Яниславица.

Leonid Zaliznyak

FINAL PALEOLITHIC AND MESOLITHIC OF KYIVAN POLISSYA

Polissyan lowland is a part of the natural landscape zones of Great European lowlands stretching from the Thames through the Oder and Vistula basins to the Pripyat and Desna rivers. It was decisive factor for ethnocultural processes of NorthWestern Ukraine, including Kyivan Polissya, starting from the late glacial period. For the last 12 millenia the Prypyat Polissya (including the north of Kyiv region) have been developed under the strong influence of migration flows from the west of the Baltic region and Central Europe. Archaeologists have studied not less than 15 migration flows, that went for

the last 12 millenia from west to Polissya, Volhynia and Subcarpathia. Nearly all archaeological cultures of the Prypyat basin, starting from the Final Paleolithic till the Middle Ages included, were of the western origin or connected genetically with the western neighbors. On that basis the current northwestern or Baltic cultural-historical province of Ukraine (Polissya, Volhynia and Subcarpathia) during primitive and earlyhistorical periods in whole was being developed under strong western influence.

There were two waves of the reindeerhunters, the carriers of Hamburg and Lyngby cultures, which came from the Western Baltic to Polissya in the late glacial era. According to the Lyngby tradition, 11 millenia ago Krasnosillya and Swider cultures of the reindeerhunters in the Upper Vistula and Pripyat were formed. The fast warming 10 millenia ago made the Swider people migrate to the north of East Europe, following reindeer. That territory they occupied during the 8th millennium BC. The descendants of Polissyan migrants took part later in FinnoUgric peoples' forming in Eastern European taiga zone.

Forest hunters of Kudlaivka (8th—7th mill. BC) and later Yanislavitsa (6th—5th mill. BC) cultures replaced Swider reindeer hunters in the Early Mesolithic. Kyivan Polissya neolithization began in the 2nd half of the 6th millennium BC with the coming of the Bug-Dniester Neolithic culture carriers from the Southern Bug basin with their Kukrek-type flint and Samchensky-type ceramics. Such objects are Lazarivka-type sites of Kyivan region.

The Dnipro-Donets Neolithic culture with its comb ornament ceramic resulted from the newcomers' with Yanislavitsa locals' cultural tradition synthesis in the early 5th mill. BC in Kyivan Dnieper region.

Keywords: Final Paleolithic, Mesolithic, Swidre, Krasnosillya, Kudlaivka, Yanislavitsa cultures.

Одержано 20.02.1016 р.